

KATARZYNA SUWADA

Szkoła Nauk Społecznych IFiS PAN

Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie

NORBERT ELIAS I SOCJOLOGIA FIGURACYJNA

Na początku roku 2010 wydawnictwo Aletheia wydało książkę Norberta Eliasa *Czym jest socjologia?*, przetłumaczoną na polski po czterdziestu latach od pierwszej publikacji. Jest to dobra okazja do zwrócenia uwagi na postać i koncepcje tego uczonego, zwłaszcza że praca ta stanowi swoisty wstęp do jego socjologii. Pokazuje, w jaki sposób Elias postrzega rzeczywistość społeczną, jak rozumie społeczeństwo oraz jak wyznacza zakres przedmiotu badań socjologii. Postaram się tu przedstawić najpierw biografię autora oraz przybliżyć jego osiągnięcia naukowe, a następnie ogólnie zaprezentować jego wizję rzeczywistości społecznej opisaną we wskazanej książce. Będę również odwoływać się do innych jego dzieł, do tych, w których nawiązuje on do koncepcji zawartej w *Czym jest socjologia?*, a także do koncepcji procesu cywilizacyjnego, która opiera się na założeniach tam przedstawionych. Na końcu chciałabym pokazać, w jaki sposób koncepcje Eliasa wpisują się we współczesne trendy w socjologii.

SYLWETKA I TWÓRCZOŚĆ NORBERTA ELIASA

Norbert Elias, niemiecki socjolog i filozof kultury, urodził się we Wrocławiu 22 czerwca 1897 r. Pochodził ze zasymilowanej rodziny żydowskiej; był jedynym dzieckiem przedsiębiorcy tekstylnego Hermanna Eliasa oraz jego żony Sophie¹. W 1916 r., po ukończeniu prestiżowego Johannesgymnasium we Wrocławiu, został powołany do służby wojskowej i był telegrafistą na froncie zachodnim. Po pierwszej wojnie światowej wrócił do Wrocławia i na tamtejsz-

---

Adres do korespondencji: k.suwada@gmail.com

¹ Informacje na temat sylwetki Norberta Eliasa zaczerpnęłam z: Hałas 2005; Kurowski 2003; Mach 1996; Marody 2008; Mennell 2010.

szym uniwersytecie rozpoczął studia medyczne oraz filozoficzne. Medycynę przerwał po odbyciu części teoretycznej studiów i skoncentrował się na filozofii. W trakcie nauki dwa razy wyjeżdżał na stypendium: do Freiburga i Heidelbergu. W Heidelbergu studiował u Heinricha Rickerta oraz poznał Karla Jaspersa. W 1924 r. we Wrocławiu obronił pracę doktorską zatytułowaną *Idee und Individuum*, napisaną pod kierunkiem Richarda Höningswalda. Höningswald był neokantystą, Elias natomiast w swojej pracy podważył twierdzenie Kanta, że niektóre kategorie myślenia, takie jak przestrzeń, czas, przyczynowość i podstawowe zasady moralne, są apriorycznie wrodzone, wieczne i uniwersalne. W wyniku konfliktu z promotorem Elias został zmuszony do zmiany zakończenia rozprawy doktorskiej, a następnie postanowił zmienić dziedzinę i w 1925 r. rozpoczął studia socjologiczne na Uniwersytecie w Heidelbergu. Tam zaprzyjaźnił się z Karlem Mannheimem i uczestniczył w seminariach Alfreda Webera (młodszego brata Maxa Webera). Alfred Weber zaakceptował pomysł Eliasa na pracę habilitacyjną. Miała ona dotyczyć znaczenia społeczności i kultury Florencji dla rozwoju nauki. Jednak — podobnie jak w przypadku tezy doktorskiej — Elias nie zgadzał się z promotorem, traktującym kulturę jako emancypację duchowych potrzeb konkretnej społeczności, niezależną od zewnętrznych okoliczności. Alfred Weber nie mógł zaakceptować tezy Eliasa, że nie istnieją jakiegokolwiek wytwory duchowe lub intelektualne wolne od oddziaływania mechanizmów społecznych (Marody 2008, s. X). W rezultacie w 1929 r. Elias przeniósł się, za Karlem Mannheimem, do Frankfurtu. W tym czasie sytuacja polityczna w Niemczech stała się napięta, Elias przyspieszył więc pisanie pracy habilitacyjnej zatytułowanej *Die höfische Gesellschaft* („Społeczeństwo dworskie”). Na przełomie roku 1932 i 1933 obronił ją, tuż przed dojściem Hitlera do władzy, i wyjechał do Francji.

W Paryżu Elias spędził dwa lata, rozpoczął tam pisanie swojego największego dzieła *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*. Pracował w różnych miejscach, ale nie udało mu się znaleźć zatrudnienia na żadnym z francuskich uniwersytetów, więc w 1935 r. przeprowadził się do Londynu. Jego sytuacja nie była zbyt korzystna. Liczył wówczas 38 lat, a więc był za stary, aby rozpocząć kolejne studia, a jednocześnie miał zbyt mało doświadczenia, żeby zostać profesorem, a na dodatek nie znał języka angielskiego. Przez trzy lata utrzymywał się z grantu ufundowanego przez żydowską organizację, dzięki czemu udało mu się skończyć *Przemiany obyczajów...* i wydać je w 1939 r. w języku niemieckim w Szwajcarii. Po napisaniu książki dostał stanowisko starszego asystenta w London School of Economics, a potem w roku 1940 wraz z całym personelem tej uczelni przeniesiono go do Cambridge. Jednak po kilku miesiącach, tak jak wszyscy naukowcy niemieckiego pochodzenia, został internowany w obozie na Isle of Man. Po ośmiu miesiącach dzięki pomocy przyjaciół udało mu się wrócić do Cambridge. W czasie drugiej wojny światowej stracił rodziców. Ojciec zmarł w roku 1940 we Wrocławiu, matka została zamordowana w Auschwitz w roku 1941. Po wojnie Elias nie od razu uzyskał posadę na uniwersytecie. Wrócił do

Londynu, gdzie zajmował się nauczaniem w instytucjach kształcenia dorosłych. Dopiero w 1954 r. (a więc na osiem lat przed emeryturą) dostał ofertę z nowo otwartego wydziału socjologii na Uniwersytecie w Leicester. Przyczynił się do rozbudowy tego wydziału, w czym towarzyszył mu Ilya Neustadt, socjolog brytyjski. Po odejściu na emeryturę z Leicester, w latach 1962–1964, piastował posadę profesora socjologii na uniwersytecie w Ghanie.

Właściwie dopiero po przejściu na emeryturę Elias rozpoczął szerszą działalność pisarską i publikacyjną, a jego koncepcje dotarły wówczas do środowiska akademickiego. W 1965 r., wraz z Johnem L. Scotsonem, opublikował książkę *The Established and the Outsiders*, punktem zwrotnym było jednak ponowne wydanie po niemiecku *Przemian obyczajów...*. Jak podkreśla Elżbieta Hałas (2005, s. 59), wznowienie tego dzieła wywołało wzrost zainteresowania socjologią Eliasa. Był zapraszany na gościnne wykłady do Amsterdamu (dokąd w końcu przeprowadził się w 1984 r.), Münster, Frankfurtu nad Menem, Bielefeldu oraz innych niemieckich i holenderskich uniwersytetów. W 1977 r. dostał prestiżową Nagrodę Adorna. Właśnie w tym czasie Elias zaczął publikować prace, które dotychczas pisał „do szuflady” (krążą pogłoski, iż nie przywiązywał zbytnej wagi do swoich manuskryptów i część z nich, jeszcze w Leicester, została wyrzucona do śmieci przez jego sprzątaczkę), a także nowe teksty, które zazwyczaj nawiązywały do poprzednich koncepcji. Większość swoich książek Elias publikował po niemiecku. W 1970 r. został wydany wstęp do socjologii, zatytułowany *Was ist Soziologie? (Czym jest socjologia?)*², w 1982 r. *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen (The Loneliness of the Dying)*, w 1983 r. *Engagement und Distanzierung (Zaangażowanie i neutralność)*, a w 1984 r. *Über die Zeit (Time: An Essay on Time)*. W roku 1986 Elias opublikował, wraz z Erikiem Dunningiem, *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process*, książkę w języku angielskim z zakresu socjologii sportu. Prawdopodobnie dzięki niej przez długi czas był uznawany głównie za socjologa sportu. Ważną pozycją w bibliografii Eliasa jest wydany w roku 1987 zbiór esejów z lat 1939–1987 *Die Gesellschaft der Individuen (Społeczeństwo jednostek)*. Jako ostatnia za życia autora, zawierająca komentarz i rozszerzenie koncepcji procesu cywilizacyjnego z *Przemian obyczajów...*, została opublikowana książka pt. *Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert (Rozważania o Niemcach: zmaganie o władzę a habitus narodowy i jego przemiany)*. Jest ona niezwykle istotna, ponieważ wyjaśnia teorię procesu cywilizacyjnego, która — według Eliasa — często była źle interpretowana przez innych badaczy.

Norbert Elias zmarł w Amsterdamie 1 sierpnia 1990 r. w wieku 93 lat. Jak podkreśla Mirosława Marody (2008, s. XIV), „otoczony podziwem, przyjaciółmi i uczniami, którzy starają się obecnie kontynuować jego pracę”. Pośmiertnie zostały opublikowane trzy kolejne jego książki: *The Symbol Theory*,

² W tej części podaję oryginalne tytuły dzieł Eliasa. W nawiasach umieszczam tytuły polskie, a w przypadku braku polskiego tłumaczenia tytuły angielskie.

Über sich selbst (Reflections on a Life), Mozart. *Zur Soziologie eines Genies (Mozart. Portret geniusza)*. Według Social Science Citation Index, w latach 1981–1996 wskaźnik liczby odniesień do prac Eliasa wzrósł ponad sześciokrotnie, od 23 do 149, i chociaż nie przekroczył poziomu cytowań Anthony’ego Giddensa lub Pierre’a Bourdieu, to jest wyższy niż odpowiedni wskaźnik dla prac Zygmunta Baumana oraz Talcotta Parsonsa (Hałas 2005, s. 59; Kurowski 2003, s. 5–16). Jak widać, socjologia Eliasa została odkryta i doceniona dopiero pod koniec życia uczonego, a prawdziwy rozkwit jej popularności nastąpił już po jego śmierci.

Zagłębiając się w biografię Norberta Eliasa nietrudno zauważyć, że los nie był dla niego zbyt łaskawy. Można wręcz powiedzieć, że urodził się, żył i tworzył w niewłaściwym miejscu, w niewłaściwym czasie. Wydanie jego głównego dzieła *Przemiany obyczajów...* — w roku 1939 w Szwajcarii w języku niemieckim — pozostało właściwie niezauważone, co — jak podkreśla Zdzisław Mach (1996, s. 87) — nie powinno nikogo dziwić, ponieważ „nie panowała wówczas dobra koniunktura dla dwutomowych dzieł po niemiecku napisanych przez Żyda, w dodatku na temat cywilizacji”. Drugie niemieckie wydanie dzieła pojawia się w roku 1969, a jego tłumaczenie na język angielski opublikowano w dwóch osobnych tomach: *The Civilizing Processes: The History of Manners* w 1978 r. i *State Formation and Civilization* w 1982 r. Tłumaczenie tytułów bynajmniej nie wskazywało, że są to dwa tomy tego samego dzieła, a czteroletnia przerwa między ich wydaniem sprawiła, że wielu komentatorów skoncentrowało się tylko na pierwszym tomie, całkowicie ignorując drugi, przez to w zły sposób interpretowali całą teorię procesu cywilizacyjnego. W jednym tomie pracę wydano dopiero w 1994 r. (już po śmierci Eliasa), a w 2000 r. pojawiło się wydanie poprawione, które jest obecnie najbardziej popularne. Polskie tłumaczenie, zatytułowane *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*, wydano od razu w jednym tomie w roku 1980, zostało ono jednak skrócone w części trzeciej i nie było już wznawiane. Jednak pomimo tych, jak można przypuszczać, nieszczęśliwych zbiegów okoliczności w 1998 r. na Światowym Kongresie Socjologii w Montrealu w rankingu najbardziej wpływowych książek socjologii XX wieku dzieło Eliasa znalazło się w pierwszej dziesiątce, tuż przed takimi pozycjami jak *Teoria działania komunikacyjnego* Jürgena Habermasa, *The Structure of Social Action* Talcotta Parsonsa oraz *Człowiek w teatrze życia codziennego* Ervinga Goffmana³.

Interesująca jest reakcja polskich socjologów, którzy dopiero po wspomnianym kongresie „odkryli, że od lat stoi u nich na półce dzieło Eliasa” (Kurowski 2003, s. 14). Od tego czasu socjologia polska powoli zaczyna dostrzegać jego teorie. Poza *Przemianami obyczajów...* po polsku ukazało się dotychczas pięć książek Eliasa: *Rozważania o Niemcach* w 1996 r., *Zaangażowanie i neutralność* w 2003 r., *Mozart. Portret geniusza* w 2006 r., *Spółczesność jednostek* w 2008 r.

³ Pełny ranking znajduje się na stronie internetowej Międzynarodowego Stowarzyszenia Socjologicznego: http://www.isa-sociology.org/books/vt/bkv_000.htm [31.08.2010].

i *Czym jest socjologia?* w 2010 r. W roku 2003 kolejny numer kwartalnika naukowego „Rubikon” jedną część poświęcił całkowicie sylwetce oraz socjologii Norberta Eliasa, a w roku 2005 w *Suplemencie Encyklopedii Socjologii* pojawiło się hasło *Norbert Elias* napisane przez Elżbietę Hałas. W polskich pracach socjologicznych do teorii Eliasa odwołuje się przede wszystkim Piotr Sztompka, który traktuje jego socjologię jako wyprzedzającą swoje czasy i mogącą być podstawą orientacji nazywanej socjologią życia codziennego, którą autor ten popularyzuje w ostatnich latach (Sztompka 1991, 2008).

Można się zastanawiać, dlaczego koncepcje Norberta Eliasa zostały tak późno odkryte. Można zrzucać winę na drugą wojnę światową i żydowskie pochodzenie Eliasa, można również obwiniać samego Eliasa — podobnie jak Richard Kilminster oraz Mike Featherstone (zob. Marody 2008, s. XV) — o to, że nie publikował swoich prac po angielsku, lecz po niemiecku, co zmniejszało grono potencjalnych czytelników. Znaleźli się jednak ci, którzy dostrzegli siłę socjologii Eliasa i docenili jego koncepcję. Grono największych zwolenników Eliasa znalazł w Amsterdamie. Głównym propagatorem jego teorii jest holenderski socjolog Johan Goudsblom. Do dzisiaj uważa się podobno, że amsterdamskich socjologów można podzielić na zwolenników Eliasa i Goudsbloma oraz marksistów (Kurowski 2003, s. 17). W Amsterdamie w 1983 r. została założona Norbert Elias Foundation, która ma na celu wspieranie badań opartych na założeniach socjologii figuracyjnej. Fundacja ta wydaje również elektroniczny biuletyn zatytułowany „Figurations”, w którym publikowane są krótkie artykuły członków międzynarodowego stowarzyszenia Figurations Research Network⁴. Z Holandii zainteresowanie Eliasem przeniosło się do Niemiec oraz do Wielkiej Brytanii. Ważną rolę w odkrywaniu wartości dorobku Eliasa odegrali również historycy, którzy docenili jego zainteresowanie rolą codzienności w badaniu przeszłości, wgląd w funkcjonowanie społeczeństw z perspektywy historycznej (Kurowski 2003, s. 18). Oprócz Goudsbloma do grona ważnych komentatorów i propagatorów socjologii Eliasa warto zaliczyć Stephena Mennella (Goudsblom, Mennell 1998), Richarda Kilminstera (2007), Roberta van Kriekena (1998), Stevena Loyala i Stephena Quilleya (2004). To dzięki nim zostało wydanych wiele książek, w których zebrano dotychczas niepublikowane artykuły i eseje Eliasa, a także zredagowano i napisano prace poświęcone socjologii Eliasa, często rozszerzające jego teorie bądź aplikujące je do analizy współczesnych zjawisk społecznych. Interesującą pozycją jest książka Stephena Mennella *The American Civilizing Process* (2007), poświęcona rozwojowi społeczeństwa amerykańskiego od czasów podbojów kontynentu przez Europejczyków do współczesności w ujęciu teorii procesu cywilizacyjnego. Przytoczone przykłady pokazują, że socjologia Norberta Eliasa znalazła swoje miejsce na Zachodzie i często jest stosowana do analizowania dzisiejszej rzeczywisto-

⁴ Poszczególne numery „Figurations” można ściągnąć ze strony internetowej fundacji: <http://www.norberteliasfoundation.nl/figurations.php> [08.03.2010].

ści społecznej. Pozostaje mieć nadzieję, że zainteresowania tymi koncepcjami przeniosą się również do nas. Może przyczyni się do tego wydanie polskiego tłumaczenia *Czym jest socjologia?*

RELACYJNOŚĆ I PROCESUALNOŚĆ RZECZYWISTOŚCI SPOŁECZNEJ W SOCJOLOGII ELIASA

Socjologia Norberta Eliasa wpisuje się w paradygmat interpretatywny. Elżbieta Hałas (2005, s. 60) zwraca uwagę na jej związki z historycznie zorientowaną socjologią Maxa Webera, a także z socjologią Georga Simmla i jego podejściem do relacji jednostki ze społeczeństwem oraz koncepcją form społecznienia. U Eliasa centralną kategorią jest figuracja, dlatego też jego socjologia często nazywana jest socjologią figuracyjną. Kategorię tę wprowadził w pracy *Czym jest socjologia?* w celu przezwyciężenia tendencji do przeciwstawiania sobie dwóch osobnych, jak może się wydawać, bytów: społeczeństwa i jednostki. Według Eliasa, jednostka nigdy nie powinna być analizowana jako niezależna i wolna, jej funkcjonowanie w rzeczywistości społecznej jest warunkowane przez relacje, w jakie wchodzi z innymi jednostkami. Esencją każdej jednostki jest to, że jest ona istotą społeczną, a więc jest powiązana z innymi i zawsze funkcjonuje w obecności innych (Elias 2010, s. 162). Liczba figuracji, w które konkretna jednostka jest uwikłana, jest nieskończona i nietrwała. Ważne jest to, że każda jednostka tworzy wiele figuracji z innymi jednostkami. Możemy wyróżnić ich dwa typy. Z jednej strony istnieją figuracje charakterystyczne dla małych grup. Przykładem może być nauczyciel i uczniowie w klasie, stali klienci w konkretnym pubie, dzieci w grupie przedszkolnej. W takie figuracje zaangażowana jest niewielka liczba jednostek, są one tak małe, że jednostki znają się wzajemnie i rozumieją, w jaki sposób są od siebie zależne. Drugi rodzaj figuracji jest charakterystyczny dla wielkich zbiorowości, takich jak mieszkańcy jednego miasta czy państwa. W takich zbiorowościach powiązania między ludźmi są znacznie trwalsze, ale też bardziej zróżnicowane (Elias 2010, s. 172). Koncepcja figuracji sugeruje przy tym, że społeczeństwo i jednostka są dwiema stronami jednej całości. Nie można rozdzielać tych dwóch kategorii, ponieważ dotyczą one w gruncie rzeczy tego samego.

Według Eliasa, podział na jednostkę i społeczeństwo jest jednym z głównych problemów socjologii, wynikającym z faktu, że ludzie często postrzegają siebie jako wolnych i niezależnych, nie uświadamiając sobie, że w istocie są uwikłani w skomplikowaną siatkę współzależności, która w dużym stopniu wpływa na ich życie i podejmowane przez nich decyzje i działania. Przez badaczy społecznych ludzie powinni być postrzegani jako *homines aperti*. Koncepcja *homines aperti* ma być alternatywą dla koncepcji *homo clausus*, czyli człowieka jako swego rodzaju zamkniętego pudełka, oddzielonego od rzeczywistości zewnętrznej. *Homines aperti* (u niektórych komentatorów Eliasa pojawia się pojęcie *pluralities of open people*; por. Loyal, Quilley 2004) to obraz zbiorowości ludzi,

analizowanej w liczbie mnogiej i z punktu widzenia procesu. Johan Goudsblom (1977, s. 127), jeden z przedstawicieli posteliasowskiej socjologii figuracyjnej, porównuje figuracje do strumienia, a więc podkreśla ich ciągłą zmianę i dynamikę, która ponadto jest niezaplanowana i nieprzewidywalna.

Procesualność i relacyjność rzeczywistości społecznej wpływa na przedmiot badań socjologii. Zgodnie z koncepcją Eliasa, socjologia powinna zajmować się badaniem relacji między ludźmi, a nie stanami rzeczy. Nie jest to zadanie łatwe przede wszystkim ze względu na właściwości języków europejskich, które mają tendencję do redukcji procesualności zjawisk do niezmiennych stanów. Dotyczy to oczywiście nie tylko nauk społecznych, ale również ogólnego i codziennego postrzegania otaczającej nas rzeczywistości. Elias (2010, s. 143) podaje jako przykład zdanie: „Wieje wiatr”:

„Mówimy tak, jakby wiatr był zrazu czymś w spoczynku, co w określonym punkcie czasowym wprawia siebie w ruch i zaczyna dąć — tak jakby wiatr był czymś różnym od wiania, tak jakby mógł istnieć wiatr, który nie wieje”.

W rezultacie ludzie często nie zdają sobie sprawy z tego, że myśląc i mówiąc stosują taktykę redukcji do stanu. Elias zauważa, że również w socjologii zmianę i działanie traktuje się tylko jako coś dodatkowego do konkretnego przedmiotu, a nie jako coś, co tworzy z nim całość. W konsekwencji niezmiennie aspekty zjawisk społecznych są traktowane jako realniejsze oraz bardziej znaczące. Język nie tylko wpływa na statyczne ujmowanie rzeczywistości społecznej, ale również sprawia, że przedmioty, o których mówimy, wydają nam się niewykłane w żadne relacje z innymi obiektami. Istnieje potrzeba wyjścia poza ograniczenia narzucane nam przez język, którym się posługujemy, ponieważ w rzeczywistości wszystkie jednostki analizowane przez badaczy społecznych są w ciągłym ruchu i są permanentnie powiązane z innymi uczestnikami życia społecznego (Elias 2010, s. 145–146). Wychodząc z takiego założenia, Elias nie mógł więc zaakceptować tradycyjnych socjologicznych podziałów na jednostkę i społeczeństwo, strukturę i działanie, strukturę i zmianę, przedmioty i relacje między nimi, ponieważ analiza zjawisk społecznych musi uwzględniać dynamiczny i relacyjny charakter społeczeństwa. Zdzisław Mach podkreśla, że Elias ujmował rzeczywistość społeczną jako strumień działań ludzkich, a jednocześnie te działania nie były, jego zdaniem, całkiem dobrowolne. Wręcz przeciwnie, właśnie z uwagi na dostrzeżenie elementów zarówno zmiennych, jak i trwałych możliwe stało się potraktowanie działań ludzkich jako „częściowo uregulowanych normatywnie, ale rozwijających się w pewnym obszarze dowolności” (Mach 1996, s. 88).

Analiza rzeczywistości społecznej z punktu widzenia figuracji dotyczy nie tylko sfery mikro i czasu teraźniejszego. Wręcz przeciwnie, socjologia Eliasa zajmuje się społeczeństwem w jego ujęciu historycznym, a zmiany w działaniach i zachowaniach poszczególnych jednostek odzwierciedlają szersze procesy społeczne, które można również zaobserwować na poziomie makrospołecznym.

Na rozwój społeczny, według Eliasa, składa się rozwój technologiczny, który polega na zwiększaniu się kontroli człowieka nad przyrodą, rozwój organizacji społecznej polegający na wzroście szans na kontrolowanie związków międzyludzkich oraz proces cywilizacyjny, w toku którego następuje wzrost znaczenia samokontroli w życiu jednostki (Elias 2010, s. 206–208). Teorię procesu cywilizacyjnego należy uznać, jak sądzę, za najważniejszą z koncepcji Eliasa. Opiera się ona na relacyjnej i procesualnej wizji społeczeństwa, kładzie również nacisk na nierozłączność jednostek i społeczeństwa.

TEORIA PROCESU CYWILIZACYJNEGO ELIASA

Najważniejsze dzieło Eliasa to *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*. Koncepcja tam wyłożona została rozszerzona i wyjaśniona w *Rozważaniach o Niemcach*. Elias zajmuje się analizą rzeczywistości historycznej i stara się wyjaśnić współczesne zjawiska społeczne przez pokazanie ich przemian w perspektywie historycznej. Jak podkreśla Zdzisław Mach (1996, s. 88), jego teorie nie są abstrakcyjne i ograniczone do rozważań pojęciowych i do ogólnych modeli, ale polegają na starannie zrekonstruowanej empirii, wyprowadzonej z dokładnej analizy zjawisk w perspektywie historycznej. Teoria procesu cywilizacyjnego opiera się na założeniu, że kultura ewoluuje, a istotą tej ewolucji jest jednostka, która podlega procesowi uczenia się, jak żyć z innymi, a także procesowi dostosowywania się do warunków wytworzonych przez jej figuracje. Analizując rzeczywistość społeczną i biorąc pod uwagę długotrwałe procesy i tendencje, Elias nie poszukiwał jednostronnych wyjaśnień, lecz odcinał się od determinizmu i twierdził, że w obrębie procesu cywilizacyjnego można odnaleźć zarówno pewne tendencje, jak i kontrtendencje, które bynajmniej nie wykluczają tych pierwszych i nie podważają sensu całego procesu. „Przemiany jako całość nie są racjonalnie planowane; ale nie są też jakimś chaotycznym pojawianiem się i znikaniem bezwładnych układów” — pisze Elias (1980, s. 368). Wynika z tego, że w ramach procesu cywilizacyjnego możemy zaobserwować pewnego rodzaju prawidłowości, których nie można jednak traktować jako prawidłowości uniwersalnych i wiecznych, ponieważ nie są w żaden sposób zaplanowane, wynikają jedynie z innych, równoległe zachodzących bądź wcześniejszych procesów.

Przedstawienie teorii procesu cywilizacyjnego w *Przemianach obyczajów...* rozpoczyna Elias od rozróżnienia kultury oraz cywilizacji. Pokazując różnice między tymi dwoma pojęciami, odwołuje się do odmiennych ich znaczeń w językach niemieckim, francuskim i angielskim. Według niego, dla języka niemieckiego pojęcie „kultura” jest dużo bardziej istotne niż pojęcie „cywilizacja”, podczas gdy we francuskim i w angielskim większe znaczenie przypisuje się pojęciu „cywilizacja”. Zarówno niemieckie znaczenie kultury, jak i angielskie i francuskie znaczenie cywilizacji odnosi się do samowiedzy społeczeństw zachodnich, do ich osiągnięć i rozwoju, do stanu rozwoju naukowego, poziomu

życia, sposobu bycia. Jednocześnie z powodu zasadniczych różnic w postrzeganiu tej samowiedzy pojęcia owe są traktowane jako przeciwstawne. Pojęcie cywilizacji jest według Eliasa, jak nietrudno zauważyć, bardziej ogólne, ponieważ zaciera różnicę między narodami, pokazuje to, co jest wspólne wszystkim ludziom i ma moc wytwarzania poczucia ponadnarodowej wspólnoty. W pojęciu kultury natomiast zaakcentowane są różnice narodowe. Kultura jest partykularnym osiągnięciem konkretnego narodu, który jest dumny z własnych dokonań i własnej wartości. Pojęcie to dotyczy więc jakiegoś wycinka rzeczywistości społecznej i nie może odnosić się do szerszej zbiorowości, jaką jest na przykład cywilizacja Zachodu. Ponadto pojęcie kultury odnosi się do wytworów działalności ludzkiej, a więc do pewnych rzeczy, do dzieł sztuki, do książek, systemów religijnych czy filozoficznych, charakterystycznych dla danego narodu. W cywilizacji Elias doszukuje się procesu. Jest to pojęcie, które podkreśla ciągły ruch i zmianę, charakterystyczne dla rzeczywistości społecznej. Jest istotniejsze z punktu widzenia teorii procesu cywilizacyjnego, ponieważ odnosi się do ponadnarodowych cech społeczeństw, które akcentują wspólną ścieżkę rozwoju różnych kultur w ramach rzeczywistości społecznej Zachodu (Elias 1980, s. 7–16). Dlatego też w teorii, która ma opisać przemiany zachodzące w Europie od średniowiecza, dla Eliasa kluczowe jest pojęcie cywilizacji, umożliwia mu wydobycie procesualnego charakteru zjawisk społecznych, a także przeanalizowanie autentycznych zmian zachowań w krajach Zachodu. Procesualność decyduje o tym, że niewłaściwe jest myślenie o kategoriach „cywilizowany” i „niecywilizowany” jako o przeciwieństwach. Elias nie uznaje ich za dychotomię, raczej ma na myśli poszczególne szczeble ciągu rozwojowego, których nie powinno się oceniać w kategoriach dobra–zła.

Centralną kwestią w teorii procesu cywilizacyjnego Eliasa jest wyróżnienie czterech rodzajów presji, pod których oddziaływaniem znajdują się ludzie. Zmiana siły ich oddziaływania jest kluczowym elementem przemian zachodzących w zachowaniach jednostek. Presje pierwszego rodzaju wynikają ze zwierzęcej natury człowieka, można więc do nich zaliczyć takie zjawiska, jak głód, popęd płciowy, ale również proces starzenia się, śmierć, potrzeba miłości i nienawiść, które często ujawniają się w wyniku spontanicznych działań. Drugi rodzaj presji jest konsekwencją procesów przyrodniczych, na przykład zmieniająca się pogoda zmusza nas do modyfikowania zachowania w konkretnym momencie. Trzeci rodzaj presji odnosi się już do społecznej natury człowieka i tego, że ludzie muszą współżyć w ramach jednego społeczeństwa. Elias nazywa je presjami społecznymi, bądź zewnętrznymi. Pokazują one zależność ludzi od siebie nawzajem i to, że indywidualna jednostka, podejmując działania, musi brać pod uwagę innych, na których te działania mogą wpływać. Ostatni rodzaj presji związany jest z pojęciem samokontroli i samoograniczenia. Są to tak zwane presje wewnętrzne, silnie uwarunkowane społeczne. Dzięki tego rodzaju ograniczeniom, jednostka umie wybierać właściwe postępowanie, intuicyjnie presje te można rozumieć jako

sumienie bądź rozsądek. Interesująca jest zależność między ograniczeniami zewnętrznymi a wewnętrznymi. Presje wewnętrzne powstają w wyniku internalizacji presji zewnętrznych, które są nakładane na jednostkę w procesie socjalizacji. Presje zewnętrzne często opierają się na wywoływaniu w jednostce strachu i nacisku, podczas gdy presje wewnętrzne to przekonania jednostki, jak należy postępować, a jak nie. W wyniku samokontroli, jednostka umie dostosować swoje działanie do otaczającej ją rzeczywistości społecznej, a uczy się tego w trakcie całego swojego życia (Elias 1996, s. 63–65). Według Eliasa, w wyniku procesu cywilizacyjnego zmienia się znaczenie zwłaszcza tych dwóch ostatnich presji. Dwa pierwsze ograniczenia wynikają z natury środowiska, w którym przyszło żyć człowiekowi i nie ma on specjalnie na nie wpływu, dwa ostatnie zaś są silnie uwarunkowane społecznie i podlegają ciągłej zmianie. Są one również kluczowe w teorii procesu cywilizacyjnego, którego opis można by zawrzeć w takim zdaniu:

„W procesie cywilizacyjnym dochodzi, jednym słowem, do wzmocnienia aparatu presji wewnętrznej w stosunku do presji zewnętrznych. Staje się on poza tym bardziej równomierny i wszechstronny” (Elias 1996, s. 66).

Wraz ze wzmacnianiem się w jednostkach samokontroli kosztem ograniczeń zewnętrznych pojawiają się procesy, które Elias nazywa skokiem deformalizacji oraz skokiem indywidualizacji. Proces deformalizacji to zmniejszenie znaczenia różnicy między zachowaniami formalnymi a nieformalnymi. Według Eliasa, na przestrzeni wieków coraz widoczniejsze jest pojawianie się w sytuacjach formalnych elementów nieformalnych, które wcale nie oznaczają czegoś negatywnego. „Daje się zaobserwować wyraźnie tendencje zmierzające — częściowo mimowolnie, częściowo świadomie — ku zrównaniu zachowań we wszystkich położeniach życiowych” (Elias 1996, s. 59). Takie nieformalne rozluźnienie jest widoczne nie tylko wśród ludzi młodych, ale także w pokoleniach starszych, albo w relacjach międzypokoleniowych. Jeśli weźmiemy pod uwagę cztery presje społeczne, to skok deformalizacyjny nie jest niczym innym, jak przeniesieniem punktu ciężkości z presji zewnętrznych na samokontrolę jednostki, która przestaje kierować swoim zachowaniem według z góry ustalonych reguł (na przykład zasad *savoir-vivre*’u), ale na podstawie własnych przekonań dostosowuje działanie do konkretnego kontekstu sytuacyjnego. Podobnie jest z procesem indywidualizacji. Skok indywidualizacji polega na przeniesieniu ciężaru podejmowania decyzji z grupy społecznej, do której się należy (na przykład rodziny), na barki jednostki. Elias jako przykład podaje zmianę relacji między rodzicami/rodziną a niezamężną kobietą. Jeszcze na początku XX wieku życie niezamężnych kobiet, a zwłaszcza ich stosunki z mężczyznami, było regulowane i kontrolowane przez rodzinę, ale w ciągu paru dekad sytuacja zmieniła się diametralnie i kobietom oddano prawo do samodzielnego decydowania o sobie (Elias 1996, s. 75–77). Jest to konsekwencja zmiany dystansu władzy między przeróżnymi grupami. Dystans ten w XX wieku znacz-

nie się zmniejszył, na przykład w wyniku ruchów emancypacyjnych mężczyźni stracili dotychczasową władzę nad kobietami, mniejszy jest również dystans między starszymi a młodszymi pokoleniami. Tego rodzaju procesy zachodzą też w szerszej perspektywie. Wprowadzenie demokracji w większości krajów europejskich doprowadziło do zmniejszenia dystansu władzy między rządzącymi a rządzonymi, a państwa europejskie po dekolonizacji w latach siedemdziesiątych XX wieku zostały pozbawione kontroli nad swoimi dotychczasowymi koloniami (Elias 1996, s. 53). Elias pisząc o tych procesach używa czasami pojęcia demokratyzacji i zauważa, że tego rodzaju zacieranie się kontrastów społecznych wyznacza ogólny kierunek rozwoju społeczeństw zachodnich. Zanikają różnice wynikające z dystansu władzy między jednostkami i grupami, a jednocześnie pojawia się coraz większa różnorodność w obrębie społeczeństwa, coraz więcej zróżnicowanych wzorów zachowań (Elias 1980, s. 398–405).

Wskazane ograniczenia pozwalają społeczeństwu prawidłowo funkcjonować. Presje zewnętrzne często odwołują się do strachu, a jednostki przestrzegają pewnych zasad, tylko dlatego, że ich złamanie wiązałoby się z jakąś karą. Elżbieta Hałas (2005, s. 63) stwierdza, że proces cywilizacyjny w tym ujęciu jest w istocie „procesem nabywania umiejętności współżycia społecznego bez przemocy”. W związku z tym wraz z eliminowaniem przemocy oraz wraz ze wzrostem znaczenia samokontroli pojawia się potrzeba nowych mechanizmów, które zapewniłyby ład społeczny. Elias zwraca uwagę na dużą rolę uczuć wstydu i zakłopotania. Ograniczenia wewnętrzne bazują na wzorcach, które zostały zinternalizowane w wyniku procesu socjalizacji. Jak twierdzi Mirosława Marody (2008, s. XXXI), samoregulacji u Eliasa nie możemy traktować jako autoregulacji, ponieważ jednostka działając nie wybiera dowolnie z dostępnych jej wzorów kulturowych, ale jej działania są konsekwencją struktury społecznej, w której się znajduje, są zależne również od zbioru współzależnych jednostek. Nieprzestrzeganie wewnętrznych przekonań nie musi prowadzić do natychmiastowych negatywnych konsekwencji, jednak w dłuższej perspektywie jednostka naruszająca zastany ład społeczny może spotkać się z brakiem akceptacji ze strony innych członków społeczeństwa (Elias 1980, s. 450–461). Moim zdaniem, w tym miejscu, w którym uwaga zostaje przeniesiona na jednostkę i konieczność dokonywania przez nią samodzielnych wyborów, Elias odwołuje się do tego, co w późnonowoczesnym języku socjologicznym nazwalibyśmy refleksyjnością. Procesy deformalizacji oraz indywidualizacji stawiają jednostkę w sytuacji wyboru i konieczności przeanalizowania otaczającej ją rzeczywistości społecznej, a jednocześnie procesy demokratyzacji, które wpływają na wzrost zróżnicowania możliwości działania, nie ułatwiają podjęcia decyzji.

SOCJOLOGIA NORBERTA ELIASA A WSPÓŁCZESNE TRENDY W SOCJOLOGII

Teorie Eliasa przez wielu są stawiane w jednym rzędzie z dziewiętnastowieczną wizją postępu społecznego, co niezbyt pozytywnie wpływa na ich

percepcję (Marody 2008, s. XX). Dlatego chcę pokazać, w jaki sposób jego socjologia wpisuje się w ramy współczesnych teorii, chcę uwypuklić innowacyjność i świeżość jego podejścia do rzeczywistości społecznej, a także do samej socjologii jako nauki.

Skupię się na wskazaniu tych pomysłów Eliasa, które są obecne również w koncepcjach innych, bardziej popularnych socjologów. Zacznę od problemu dychotomizowania w socjologii takich pojęć, jak społeczeństwo i jednostka. Według Eliasa, nie istnieje coś takiego jak społeczeństwo bez jednostek ani niezależna jednostka bez społeczeństwa. W *Czym jest socjologia?* pytanie o to, co jest ważniejsze, społeczeństwo czy jednostka, Elias (2010, s. 153) porównuje do pytania typu: „Co było wcześniej? Jajko czy kura?”, a we wstępie do książki *Społeczeństwo i jednostka* dychotomię społeczeństwa i jednostki nazywa jednym z „kardynalnych problemów socjologii” i stawia sobie za cel:

„[...] wyjście poza samą negatywną krytykę przeciwstawiania sobie tych dwóch terminów i stworzenie nowego modelu sposobu, w jaki indywidualne jednostki powiązane są wzajemnie [...] w pewną wielość, to znaczy społeczeństwo” (Elias 2008, s. 2).

Podejście Eliasa nie jest oczywiście czymś nowym w socjologii. Problem relacji społeczeństwa i jednostki był centralnym problemem między innymi w socjologii Charlesa H. Cooleya, który zmarł w 1929 r., a więc zanim Elias wydał swoją pierwszą książkę. Twierdził on, że człowiek jest związany z całością, której jest członkiem:

„tak samo, jak nie ma społeczeństwa czy grupy, która nie byłaby zbiorowym obrazem osób, tak nie ma jednostki, która nie musiałaby być uznana za pewien szczególny obraz grup społecznych. Nie ma ona odrębnej egzystencji” (Cooley 1992, s. 171).

Janusz Mucha podkreśla, że u Cooleya ważne jest zakotwiczenie jednostki w społeczeństwie, co pokazuje analizując problematykę jaźni i jej tworzenia. Podobnie jak później u Eliasa, człowiek Cooleya ma tendencję do postrzegania Ja jako osobnego bytu, odnoszącego się do naszego zewnętrznego ciała, ale w gruncie rzeczy jest to tylko wrażenie, iluzja. „Pojęcie jaźni odnosi się, jak widać, do tego, co moje. W pojęcie to włączone są jednak zawsze stosunki społeczne” (Mucha 1992, s. 45).

Kolejny problem w socjologii Eliasa to redukcja procesu do stanów rzeczy. Elias starał się walczyć ze statycznym ujmowaniem rzeczywistości społecznej i nie mógł zaakceptować podziału na działania i struktury społeczne, ponieważ to działania tworzą strukturę, a jednocześnie struktura je ogranicza i kształtuje. Takie podejście jest dziś charakterystyczne na przykład dla teorii strukturacji Anthony’ego Giddensa, który zakłada tak zwaną dualność struktury. „Jedna z głównych tez teorii strukturacji powiada, że reguły i zasoby, z których korzysta się w procesie produkcji i reprodukcji działań społecznych, są zarazem środkami reprodukcji systemu” (Giddens 2003, s. 58).

Socjolog ten dokonuje rekonceptualizacji tradycyjnych pojęć: struktury i systemu społecznego. Strukturę rozumie jako reguły i zasoby, które są wykorzystywane przez jednostki w kontekstach interakcyjnych rozciągających się w czasie i przestrzeni. System zaś to reprodukowane stosunki między aktorami a zbiorowościami, a więc „analizowanie strukturacji systemów społecznych to tyle, co badanie sposobów, w jakie są one wytwarzane i odtwarzane, ugruntowane w refleksyjnych działaniach usytuowanych aktorów korzystających z reguł i zasobów” (Giddens 2003, s. 64–65). W tej perspektywie społeczeństwo jawi się nie jako stały i niezmienny system, ale jako ciągle przekształcające się stosunki społeczne, które w dużym stopniu zależą od kontekstu społecznego, od czasu i przestrzeni, w których znajdują się działające jednostki. Ważna jest refleksyjność jednostek, która umożliwia im analityczne podejście do otaczającej je rzeczywistości społecznej; jest ona jednak także w pewnym stopniu ograniczona, ponieważ jednostka nie zawsze jest w stanie przewidzieć skutki swoich działań (Giddens 2003, s. 70). O zależności struktur od działań indywidualnych jednostek pisał również Randall Collins w artykule *On the Microfoundation of Macrosociology* (1981). Zwracał on uwagę na konieczność ugruntowania makrosocjologii w rytuałach interakcyjnych, gdyż każda organizacja społeczna ma swoje mikropodstawy. Proponuje on zabieg mikro tłumaczenia (*microtranslating*), który polega na rozumieniu struktur społecznych jako łańcuchów rytuałów interakcyjnych (*interaction ritual chains*). Zdaniem Collinsa (1981, s. 985), takie mikro tłumaczenie może umożliwić wyjaśnienie makrostruktur, zarówno ich elementów stałych, jak i dynamicznych. Podkreśla on również, podobnie jak Giddens, rolę czasu i przestrzeni w analizowaniu rzeczywistości społecznej.

Elias do celów analitycznych, aby sobie poradzić z problematyką pozornych dychotomii, wprowadził nowe pojęcie figuracji jako narzędzia, które ma przewyciężyć społeczną presję każącą mówić i myśleć o jednostce i społeczeństwie jako o dwóch różnych czy wręcz przeciwnych bytach, a przy tym ma zwracać uwagę na wzajemną zależność między ludźmi (Elias 2010, s. 169–174). Figuracje służą również przewyciężeniu dychotomii struktur i działań społecznych, ponieważ obejmują wszelkie interakcje między jednostkami, które różnią się w zależności od czasu i miejsca, mogą być też swego rodzaju elementem stałym, a więc trwałymi zależnościami pomiędzy jednostkami. Jak już wspominałam, figuracje dotyczą nie tylko małych zbiorowości, ale także dużych, takich jak państwa, narody. Tym samym termin Eliasa służy scaleniu perspektywy mikro- i makrospołecznej. Innym ważnym aspektem rzeczywistości społecznej, który pozwala uchwycić koncepcja figuracji, jest relacyjność. Przedmiotem badań w socjologii Eliasa mają być relacje, a nie stany rzeczy (Marody 2008, s. XXV). O socjologii relacyjnej, odwołując się do socjologii Norberta Eliasa, pisał Mustafa Emirbayer (1997). Zauważył on, że w naukach społecznych występuje niebezpieczna tendencja do statycznego i dychotomicznego pojmowania rzeczywistości społecznej:

„Centralnym problemem, z którym muszą zmierzyć się dzisiaj socjologowie, nie jest przeciwstawienie rzeczy materialnych i idealnych, struktur i działania, jednostki i społeczeństwa, nie jest nim również żaden inny często wspomniany dualizm, ale raczej jest to wybór między myśleniem w kategoriach substancji a myśleniem w kategoriach relacji” (Emirbayer 1997, s. 282).

Podejście relacyjne wyklucza, że istnieją odrębne całości, takie jak indywidualne osoby bądź społeczeństwo, które mogą być podstawowymi jednostkami analizy socjologicznej. Tak samo struktury nie są niczym więcej niż elementami, z których się składają. Dlatego też Emirbayer (1997, s. 287–288) traktuje społeczeństwo jako wielość powiązanych ze sobą jednostek. Ważna jest podmiotowość jednostki, której w gruncie rzeczy nie można oddzielać od ciągle rozwijającej się dynamiki sytuacji. Podmiotowość umożliwia wejście w relacje z innymi jednostkami. Socjologia relacyjna pozwala na gruntowne zbadanie rzeczywistości społecznej, na dotarcie do zjawisk i rzeczy, do których nie można dotrzeć stosując statyczną perspektywę społeczną.

Wielokrotnie pojawiała się tu już kwestia roli czasu i przestrzeni, często występująca we współczesnej myśli społecznej. Socjologia Eliasa to socjologia historyczna, a więc kategoria czasu jest w niej niezwykle ważna, przede wszystkim ze względu na procesualny charakter rzeczywistości społecznej. Pomijając problematykę czasu popełniamy błąd redukcji zjawisk i procesów do niezmiennych stanów rzeczy, co oczywiście uniemożliwia pełnie zanalizowanie i zrozumienie społeczeństwa. Uwzględnianie roli czasu pozwala na traktowanie rzeczywistości społecznej w kategoriach zwyczajów i działania społecznego. Barry Barnes (2004, s. 63) podkreśla, że dla Eliasa kategoria ta nie była istotna sama w sobie, skupiał się raczej na ulokowanych w czasie działaniach społecznych. Według Michała Libery (2003, s. 24), kategorię czasu u Eliasa można powiązać z problematyką habitusu, a więc z codziennymi praktykami utrwalonymi przez proces kulturowy. Działania jednostek w Eliasowskiej perspektywie są mocno uwarunkowane przez czas, a pomijanie tego czynnika w analizie rzeczywistości społecznej byłoby dużym błędem. Co więcej, uregulowanie czasu ma ogromne znaczenie w życiu codziennym jednostki; wynalezienie kalendarza czy zegara umożliwiło jej „orientację w wielkim kontinuum zmian, które dotyczą zarówno świata naturalnego, jak i społecznego” (Elias 1992, s. 6).

Przeciwstawienie się ujęciom dychotomicznym, próba pokonania podziału na makro- i mikrosocjologię, ulokowanie indywidualnej jednostki w konkretnym kontekście społecznym i wzięcie pod uwagę analizy problematyki czasu i przestrzeni — wszystko to jest zgodne z zaproponowaną przez Piotra Sztompkę perspektywą socjologii codzienności. Przywołuję tutaj koncepcję Sztompki, ponieważ jest on jednym z nielicznych polskich socjologów, którzy konsekwentnie sięgają w swoich pracach do książek Norberta Eliasa. Tworząc koncepcję trzeciej socjologii i socjologii codzienności, odwołuje się on do zakwestionowania przez Eliasa podziału na jednostkę i społeczeństwo, jego relacyjnego, procesualnego i historycznego podejścia do rzeczywistości spo-

łecznej (por. Sztompka 1991, 2008), uznając tę koncepcję za jedną z tych, które przyczyniły się do przeorientowania socjologii. Ów paradygmat interpretacyjny mocno wiąże się z perspektywą zorientowaną historycznie. Sztompka, pisząc o potrzebie pojawienia się trzeciej socjologii, podkreśla, że jednym z nurtów dających możliwość połączenia pierwszej i drugiej socjologii jest właśnie socjologia historyczna. Przy takim podejściu świat społeczny jawi się jako nieskończony proces, w którym zmiana społeczna jest składową wielu procesów, a społeczeństwo to płynna siatka stosunków społecznych. Działania ludzi mają moc sprawczą, jednak nie można zapominać, że są one zdeterminowane przez przeszłość (Sztompka 1991, s. 29).

Charakterystyczne dla socjologii Eliasa zwrócenie się w stronę jednostek i głębokie przekonanie o sprawczej sile działań jednostek pozwala zastanowić się nad użyciem jego teorii do analizy zjawisk późnej nowoczesności. Jürgen Kocka (1996, s. 12), we wstępie do polskiego wydania *Rozważań o Niemcach*, podkreśla, że „konsekwentniej niż większość badaczy traktował Elias codzienność jako przedmiot poważnych naukowych dociekań”. Autor ten w swoich książkach poruszał takie tematy, jak sport, maniery, relacje między kobietami a mężczyznami, pokoleniami młodszymi a starszymi, język, gesty, higiena osobista. Obecnie, na przełomie XX i XXI wieku, zauważalny jest powolny powrót do jego koncepcji. „Ogromne możliwości zastosowania pomysłów Eliasa w badaniu szerokiego zakresu problemów socjologicznych dopiero zaczynają być dostrzegane” — piszą Stephen Quilley i Steven Loyal (2004, s. 18), wskazując, że zwolennicy Eliasa poruszają takie zagadnienia, jak sport, religia, jedzenie, narkotyki, alkohol, relacje między zwierzętami a ludźmi, przestępczość czy sztuka. Teoria procesu cywilizacyjnego opiera się przede wszystkim na analizie historii manier oraz zarządzania emocjami. Cas Wouters (2004, s. 195) zwraca uwagę, że w roku 1939, kiedy książka *Przemiany obyczajów...* została po raz pierwszy opublikowana, nie istniało jeszcze żadne systematyczne studium podejmujące tematykę emocji oraz mentalności. Tematy, które poruszał Elias, często dotyczyły życia codziennego, a ułożone były w szerokim kontekście historyczno-społecznym, co sugerowało linearny i celowy rozwój społeczeństwa. Wydawały się one mało atrakcyjne dla współczesnych mu socjologów. Dopiero w latach sześćdziesiątych taką problematykę zaczęto traktować poważnie. Być może dlatego właśnie wzrosło zainteresowanie koncepcjami Norberta Eliasa.

KRÓTKIE PODSUMOWANIE

Istotną rolę w socjologii Eliasa odgrywa proces, relacje między ludźmi uwarunkowane kontekstem społecznym oraz perspektywa historyczna. Dzięki takiemu podejściu socjologia figuracyjna, zdaniem Eliasa, potrafi poradzić sobie z analizą wielu problemów społecznych. Jak podkreśla Stephan Mennell (2009, s. 98):

„Elias zawsze myślał w kategoriach ciągłości oraz równowagi, a nie opozycji i bezwzględności. Zajmując się wieloma przeplatającymi się i długotrwałymi procesami, teoria Eliasa godzi skomplikowane i z pozoru sprzeczne zjawiska, takie jak równoczesne procesy cywilizacyjne i decywilizacyjne, procesy demokratyzacji i de-demokratyzacji, wzrastające i zmniejszające się możliwości przewidywania, rozszerzające i zwężające kręgi wzajemnej identyfikacji”.

Johan Goudsblom (1977, s. 105) wyróżnił cztery zasady charakterystyczne dla socjologii Eliasa. Pierwsza mówi o tym, że przedmiotem zainteresowań socjologii powinny być figuracje. Figuracje możemy potraktować jako pewnego rodzaju procesy stawania się i kształtowania się jednostki. Według drugiej zasady, te procesy podlegają nieustannym zmianom. Zmiany mogą być gwałtowne i krótkotrwałe albo powolniejsze i z trwalszymi konsekwencjami. Trzecia zasada odnosi się do długotrwałych zmian, które nie powinny być traktowane jako zmiany planowane i przewidywalne. Wręcz przeciwnie — nie można przewidywać tego, do czego prowadzi nas konkretny proces. Nie ma nigdy początku i nie ma również końca, możemy zauważyć w nim pewne tendencje, ale nigdy nie możemy być pewni, czy nie pojawią się też kontrtendencje. Ostatnia zasada mówi o rozwoju wiedzy ludzkiej, który następuje w toku procesów długotrwałych i stanowi kluczowy element wszystkich procesów zachodzących w rzeczywistości społecznej. Wiele pomysłów Eliasa zostało później sformułowanych ponownie przez innych socjologów, jednak takie cechy jego socjologii jak relacyjność i procesualność, koncepcja figuracji, teoria procesu cywilizacyjnego opierającego się na skoku indywidualizacji i deformalizacji sprawiają, że warto byłoby przypomnieć o niej współczesnym badaczom społecznym i przyjrzeć się jej dokładniej. Wiele z tych koncepcji można zastosować do analizy i opisu późnonowoczesnej rzeczywistości społecznej.

Wydanie polskiego tłumaczenia *Czym jest socjologia?* stanowi dobry pretekst do zwrócenia uwagi na koncepcje Eliasa. Książka ta może być punktem wyjścia dla socjologów, którzy nie akceptują podziału rzeczywistości społecznej na dwa oddzielne byty: społeczeństwo i jednostkę, którzy nie chcą oddzielać od siebie makrosocjologii i mikrosocjologii, dla których badanie społeczeństwa bez uwzględnienia permanentnej zmiany jest nietrafne i błędne. Chociaż praca ta ma już czterdzieści lat, znajduje się w niej wiele pomysłów, które mogą pomóc w badaniu i w zrozumieniu współczesnej rzeczywistości społecznej.

BIBLIOGRAFIA

- Barnes Barry, 2004, *Between the Real and the Reified: Elias on Time*, w: Steven Loyal, Stephen Quilley (red.), *The Sociology of Norbert Elias*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Cooley Charles H., 1992, *Spółczesność i jednostka*, w: Janusz Mucha, Cooley, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Collins Randall, 1981, *On the Microfoundation of Macrosociology*, „The American Journal of Sociology”, t. 86, s. 984–1014.

- Dunning Eric, Elias Norbert, 1993, *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Blackwell, Oxford.
- Elias Norbert, 1980, *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*, tłum. Tadeusz Zabłudowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Elias Norbert, 1985, *The Loneliness of Dying*, Basil Blackwell, Oxford.
- Elias Norbert, 1987, *The Changing Balance of Power between the Sexes — A Process-Sociological Study: The Example of the Ancient Roman State*, „Theory, Culture and Society”, t. 4, s. 287–316, numer specjalny.
- Elias Norbert, 1992, *Time: An Essay on Time*, Blackwell, Oxford.
- Elias Norbert, 1996, *Rozważania o Niemcach: zmaganie o władzę a habitus narodowy i jego przemiany w XIX i XX wieku*, tłum. różni, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Elias Norbert, 1998a, *Informalization and the Civilizing Process*, w: Johan Goudsblom, Stephen Menell (red.), *The Norbert Elias Reader*, Blackwell, Oxford.
- Elias Norbert, 1998b, *The Civilizing of Parents*, w: Johan Goudsblom, Stephen Menell (red.), *The Norbert Elias Reader*, Blackwell, Oxford.
- Elias Norbert, 2000, *The Civilizing Process*, Blackwell, Oxford.
- Elias Norbert, 2003, *Zaangażowanie i neutralność*, tłum. Janusz Stawiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Elias Norbert, 2006, *Mozart. Portret geniusza*, tłum. Bogdan Baran, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.
- Elias Norbert, 2008, *Spółczesność jednostek*, tłum. Janusz Stawiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Elias Norbert, 2010, *Czym jest socjologia?*, tłum. Bogdan Baran, Aletheia, Warszawa.
- Elias Norbert, Scotson John L., 1994, *The Established and the Outsiders: A Sociological Enquiry into Community Problems*, Sage, London.
- Emirbayer Mustafa, 1997, *Manifesto for a Relational Sociology*, „The American Journal of Sociology”, t. 103, s. 281–317.
- Giddens Antrony, 2003, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, tłum. Stefan Amsterdamski, Zysk i S-ka, Poznań.
- Goudsblom Johan, 1977, *Sociology in the Balance: A Critical Essay*, Basil Blackwell, Oxford.
- Goudsblom Johan, Menell Stephen (red.), 1998, *The Norbert Elias Reader*, Blackwell, Oxford.
- Hałas Elżbieta, 2005, *Norbert Elias*, w: *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Kilminster Richard, 2007, *Norbert Elias: Post-philosophical Sociology*, Routledge, Abingdon.
- Kocka Jürgen, 1996, *Norbert Elias jako historyk*, w: Norbert Elias, *Rozważania o Niemcach: zmaganie o władzę a habitus narodowy i jego przemiany w XIX i XX wieku*, tłum. różni, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Krieken Robert van, 1998, *Norbert Elias*, Routledge, London.
- Kurowski Marek, 2003, *Fenomen Norberta Eliasa czyli o „efekcie Alicji”. Nieortodoksyjna opowieść o sylwetce i dziele socjologa XX wieku*, „Rubikon. Kwartalnik Naukowy”, nr 1–4.
- Libera Michał, 2003, *O co pytamy, kiedy pytamy o godzinę? Na marginesie rozważań Norberta Eliasa*, „Rubikon. Kwartalnik Naukowy”, nr 1–4.
- Loyal Steven, Quilley Stephen (red.), 2004, *The Sociology of Norbert Elias*, Cambridge University Press, Cambridge.

- Loyal Steven, Quilley Stephen, 2004, *Towards a "Central Theory": The Scope and Relevance of the Sociology of Norbert Elias*, w: Steven Loyal, Stephen Quilley (red.), *The Sociology of Norbert Elias*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mach Zdzisław, 1996, *Rozwój cywilizacji w koncepcji Norberta Eliasa*, w: Jerzy Baradziej, Janusz Goćkowski (red.), *Rozmyślenia o cywilizacji*, Wydawnictwo Baran i Suszczyński, Kraków.
- Marody Mirosława, 2008, *Między neutralnością a zaangażowaniem. O socjologii Norberta Eliasa*, w: Norbert Elias, *Spółczesność jednostek*, tłum. Janusz Stawiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Mennell Stephen, 2007, *The American Civilizing Process*, Polity Press, Cambridge.
- Mennell Stephen, 2009, *An Exceptional Civilizing Process?*, „Journal of Classical Sociology”, t. 9, s. 97–115.
- Mennell Stephen, 2010, *Norbert Elias (1897–1990). A Biographical Sketch*, <http://www.norberteliasfoundation.nl/elias/index.php> [28.02.2010].
- Mucha Janusz, 1992, *Cooley*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Sztompka Piotr, 1991, *Teoria stawania się społeczeństwa. Szkic koncepcji*, w: Antoni Sułek, Włodzimierz Winclawski (red.), *Przełom i wyzwanie*, PTS-UMK, Warszawa–Toruń.
- Sztompka Piotr, 2008, *Życie codzienne — temat najnowszej socjologii*, w: Piotr Sztompka, Małgorzata Bogunia-Borowska (red.), *Socjologia codzienności*, Znak, Kraków.
- Wouters Cas, 2004, *Changing Regimes of Manners and Emotions: From Disciplining to Informalization*, w: Steven Loyal, Stephen Quilley (red.), *The Sociology of Norbert Elias*, Cambridge University Press, Cambridge.

NORBERT ELIAS AND FIGURATIONAL SOCIOLOGY

Summary

In the article the biography and theories of Norbert Elias, a sociologist who lived and wrote in 20th century, are presented. He tried to overcome the division between society and an individual, he opposed the reduction of processes to states and introduced the term “figuration”. Figurations underline the relational and processual character of social reality. An important part of his sociology is the theory of the civilizing process which using a historical perspectives tries to explain social changes. The aim of this article is to recall Elias’ sociology and to show its importance to contemporary trends in sociology. A starting point is the release of a Polish translation of one of his first book titled *What is Sociology?*

Key words/słowa kluczowe

Norbert Elias; figurations / figuracje; relations / relacyjność; the civilizing process / proces cywilizacyjny; process sociology / socjologia procesu